

І.М. СКУРАТОВИЧ

канд. юрид. наук

Національна юридична академія України ім. Ярослава Мурога

УДК 347.174(470+571)“13/15”

СИСТЕМА ПРАВА-ПРИВІЛЕЮ У ФЕОДАЛЬНО РОЗДРОБЛЕНІЙ РУСІ

Розглядаються основні чинники, які сприяли складанню системи права-привілею в українських землях в період феодальної роздробленості Русі. Виявляються дія внутрішніх чинників та зовнішніх факторів на ці процеси.

Формування системи права-привілею виступає однією з актуальних проблем сучасних наукових досліджень: вона є об'єктом уваги вчених-правознавців, соціологів, політологів, філософів, істориків. Не дивлячись на те, що дану категорію намагалися неодноразово досліджувати в різних її аспектах – історико-філософському, політичному, економічному, правовому – природа права-привілею ще багато в чому залишається недостатньо вивченою.

Як предмет наукового дослідження істориків держави і права система права-привілею достатньо рідко виступала й виступає об'єктом спеціальної уваги науковців. Окремими аспектами даної проблеми цікавилися С.В. Юпков, Л.В. Черешнін, Р.Л. Хачатуров, І.Я. Фроянов, П.П. Толочко та ін. У більш загальному плані цих питань торкалися В.Д. Голицаренко, П.П. Музиченко, В.А. Чехович, О.М. Атоян та деякі інші дослідники. Проблемам формування системи права-привілею у праві Київської Русі та польсько-литовської держави були присвячені статті авторки даної публікації.

Недостатньо висвітленими аспектами розглядуваної проблематики на даний момент є аспекти формування системи права-привілею, яка діяла в українських землях в період феодальної роздробленості Русі.

Цілями, які ми ставимо перед собою у даній роботі, є: 1) висвітлити історичні передумови, основні чинники та особливості формування системи права-привілею в українських землях в період феодальної роздробленості Русі; 2) охарактеризувати головні нормативно-правові документи того часу на предмет викладення в них правових приписів щодо закріплення системи права-привілею; 3) визначити основні тенденції розвитку правового регулювання цих питань у розглядуваний період. Новизна статті полягає у новому підході до визначення й оцінок історичних передумов, основних чинників та особливостей формування системи права-привілею в українських землях в період феодальної роздробленості Русі.

Поняття «феодална роздробленість» представники «державної» школи стосовно Русі не вживали. В.О. Ключевський говорив не про роздробленість, а про «удільний лад», називаючи цей період «удільними століттями». Термінологія В.О. Ключевського мала на увазі насамперед державну децентралізацію внаслідок здійснюваного принципу спадкоємного розподілу земель і влади всередині князівського роду. Поняття «феодалізм» В.О. Ключевським

використовувалося тільки стосовно Західної Європи: «...Держава розпадається на дрібні тіла, в устрої яких з навіною байдужністю елементи державного порядку зливаються з нормами цивільного права. З такого стану суспільства на Заході вийшов феодалізм; такий же стан на Русі послужив основою удільного порядку». Звертав В.О. Ключевський увагу й на те, що в удільний період, всупереч роздробленню, інтегруючі тенденції зберігалися, і, незважаючи на кризу центральної влади, відбувалися процеси етнічної консолідації населення на ґрунті єдності мови, традицій, менталітету [1, с.11-17, 23, 147-149].

Певні «скріплюючі» функції стосовно громадського життя викопувала православна церква. Парадоксальним чином елементи єдності проглядалися й у системі відносин всередині князівського роду, хоча саме князі були винуватцями конфліктів і роздроблення. Виступаючи членами одного роду, у своєму прагненні затвердитися у більш престижних і багатих уділах, князі були, за висловом В.О. Ключевського, «блуканими кометами» [2, с.367-371, 390]. На відміну від цього, на Заході феодальні мішю «вросали» у свої лени.

Незважаючи на те, що найбільш далекоглядні князі й церковні ієрархи попереджали про жорстокі наслідки роздробленості, називаючи не «погибельно землі руської», більшість була інертною, знаходячись під враженням недавнього благополуччя Київської Русі, тіпачи себе оманно, що воно буде вічним. Однак вже у другій третині XIII ст. Русь постала перед важкими випробуваннями, коли на неї зі сходу обрушились монголи, а з заходу – німецькі, датські, шведські лицарі, литовські, польські й угорські феодали [3]. Руські князі, замогані знадами, не зуміли об'єднатися для відсічі агресії, а розвал державної організації послабив здатність до опору. Все це самим негативним чином впливало на формування системи правового регулювання суспільних відносин у цей період.

З виникненням й утвердженням феодального способу виробництва на Русі спостерігається виникнення й оформлення класу феодалів і феодально-залежного селянства. Ці процеси характеризувалися наступними основними моментами: 1) консолідацією усіх великих землевласників в один клас; 2) поступовим втягуванням їх у відносини створення васалітету; 3) поступовим оформленням цього класу в правовому відношенні шляхом закріплення за ним особливих привілеїв [4].

Особливими суб'єктами правовідносин у Київській Русі були великі й удільні князі; однак у Руській Правді немає жодної статті, в якій би прямо визначалося правове положення князя. Як здається, у цьому, очевидно, й не було ніякої необхідності, оскільки зосередження в його руках законодавчої, виконавчої, військової і судової влади тим самим ставило його у виняткове правове положення [5, с.21-97]. Одним із початкових способів закріплення особливого правового статусу великого князя, як справедливо вважається більшістю дослідників, були реформи княгині Ольги: скасувавши полюддя і замінивши його даниною у чітко визначених розмірах, вона тим самим поклала початок перетворенню данини на феодалну ренту, чим сприяла прискоренню феодалізації давньоруського суспільства і формування у ньому системи права-привілею [6].

У міру того, як оформлявся клас феодалів, його представникам присвоюється особлива назва – бояри, і з'являється, тим самим, ще один особливий суб'єкт правовідносин, положення якого пізніше починає регулюватися правом-привілеєм.

На підставі аналізу доступних джерел можна визначити два основних шляхи формування боярства: по-перше, боярами ставала родоплеменна знать, що виділялася в процесі розкладу первіснообщинного ладу у східних слов'ян. Це були бояри, вихідці з общини – думні люди, градські старці, земські бояри. Другу категорію бояр склали бояри князівські – бояри-огнищани, княжі мужі, тобто, наближені до князя «люди», або як їх іноді називали, княжі бояри [7]. По мірі зміцнення влади київських князів земські бояри, виступаючи опорою великокнязівської влади, одержували з рук князя імуни (захисні) грамоти, якими закріплювали за ними як спадкоємну власність (вотчину) землі, що знаходилися до цього лише в їх володінні [8, с.300].

Надалі, у міру поглиблення процесу феодалізації, земські бояри цілком зливаються з боярами князівськими, і певні ієрархічні розходження між цими категоріями бояр повністю зникають. Князівські бояри, що входили до другої категорії бояр, були в минулому дружинниками князя, виконуючи з його доручення різні функції по управлінню державою і будучи радниками князя. Поступово верхівка дружини відривалася від князівського двору, осідала на отриманій від князя землі і перетворювалася на феодалів [9], у свою чергу, роздаючи землю за службу вже своїм власним дружинникам.

Законодавчі акти і періоду Київської Русі, і в період феодалної роздробленості дуже чітко визначали пануюче положення боярства. Уже перша стаття Просторової Правди говорила про класове розшарування давньоруського суспільства: у випадку вбивства пропонувалося «...покласти за убитого 80 гривень, якщо [убитий] буде княжим мужем чи князівським тином; якщо ж він буде русин, гридин, кутець, боярський тин, мечник, ізгой чи словенин, то покласти за нього 40 гривень» [10, с.121]. Звідси чітко видно, що за вбивство представника князівської адміністрації стягувався вдвічі більший грошовий штраф, ніж за простолодина [11]. Таке ж протиставлення віднаходиться й у ст.3 Просторової Правди, згідно якої за вбивство княжого мужа грошовий штраф – віру – повинна сплачувати не окрема людина, а верв, тобто община, причому, у випадку вбивства простолодина штраф призначається вдвічі меншим [10, с.121]. Дистанція, яка відокремлю-

вала боярство від основної маси населення – смердів, стає особливо помітною, якщо врахувати, що за вбивство смерда Коротка Правда у ст.26 встановлювала штраф всього у 5 гривень [10, с.79].

З іншого боку, тривалий час верства бояр на Русі не була закритою кастою, як, наприклад, шляхта у Польщі чи лицарство на Заході: боярином могла стати й особа не боярського походження, але яка здобула значні заслуги перед князем (а по суті – перед державою). На землевласників перетворювалася й верхівка князівських слуг, що одержувала різного роду пожалування, у тому числі – й землю [12]. Нарешті, при соціальному розшаруванні суцільської сільської громади великими землевласниками ставали й найбільш заможні общинники, а в містах – розбагатілі ремісники і купці [13].

Іншим панівним класом у Київській Русі було духовництво, правове положення якого, як і визначення його місця в ієрархічній побудові феодалного суспільства Русі, почало оформлятися з прийняттям християнства і тривало весь наступний період. Князі широко практикували роздачу землі вищим представникам церковної ієрархії і монастирям, у результаті чого і Церква, й її ієрархи, єпархії і монастирі з часом стають великими феодалами-землевласниками.

Джерела доходів церкви були різноманітними й значними: десятина, збагачення за рахунок доходів від земель, що належали їй, за рахунок штрафів і судового мита, стягнутих при судочинстві, за духовними грамотами-заповітами тощо. Найбільш повно про них говориться у двох статутних грамотах, виданих майже одночасно (у 1136-1137 рр.) князями Ростиславом Мстиславичем смоленським і Святославом Ольговичем новгородським, – про церковну «десятину» з князівських доходів.

Обстеживши деталі першої статут. Я.М. Щапов виділяв у ньому три групи повинностей: по-перше, це данини, які йшли у князівську скарбницю з державних селян. Данина збиралася по погостам і волостям, куди надходила від платників, які розверстували між собою окладну суму. У випадку зменшення кількості населення зменшувалася й оклад [14, с.136-149]. Крім данини, згадується також «полюддя». Ймовірно, тут мова йде про мито, що компенсує право князів чи їхніх слуг об'їжджати свої володіння для фіскальних зборів, а може бути, об'їзди усе ще продовжувалися, і грамота фіксувала, що при цьому збирачам данини, окрім натурального утримання, додавався ще й грошовий «корм». До складу державних доходів входили також торгові мита: гостьова данина, перевіз, торгове мито, «передмір», «корчмито» (відрахування з корчем) тощо. У деяких випадках грамота вказує розміри таких зборів, в інших – обмежується застереженням: «не ведено, аще что ся снидет» (тобто невідомо, скільки буде отримано. – І.С.).

Друга група повинностей селян – вотчинні – йшли не князю, а єпископі – з володінь, відступлених їй князем. За грамотою Ростислава, у власність єпископської кафедри перейшли «села з землями, косовицями, озерами, городом, бортьними угіддями». У залежність від кафедри потрапили, по князівському даруванню, і люди, що тут жили: особисто вільні общинники – ізгой, і невільні («прощенники»), а може бути, й холопи (бортник, городник – «капустник»), птахолов – «тетеревник» з родинами). Грамота спеціально говорить про повинності «процеників»: вони платили оброк медом і «купами» – грошима [15].

Нарешті, третя група селянських повинностей – судові

штрафи і мита. Як зазначав В.В. Леоненко, віри й продажі на перших же порах обернулися на розкладковий державний збір, який важким тягарем лягав на громаду на додаток до тієї данини, яку князі продовжували збирати з неї. Передача князем вір і продаж з визначених територій іншим землевласникам означала дарування останнім судового імунітету [8, с.315]: так, князь Ростислав, передаючи єпископі «прошеників», закріпив за її єпископом й право судити їх.

Статут Святослава Ольговича, подібно статуту Ростислава смоленського, визначав розміри церковної десятини від князівських данин, вір і продаж. Данина й у цьому випадку розкладалася по погостах, звідкіль надходила «у руке княжескі в клеть его», тобто в скарбницю його. Стягувалася данина грошима (гривнями, купами), хутрами, у місцях солевидобутку – сіллю. Серед селянських повинностей єпископу згадуються «дарунок» (одноразове приношення у зв'язку зі святами чи з іншого приводу) і «коезд от всеє земли» (грошовий внесок замість утримання єпископа з його слугами при об'їздах ним своїх володінь).

Матеріальні запити Церкви почасти задовольнялися і за рахунок санкціонованого урядом судового мита, яке стягувалося на користь митрополітової чи єпископської кафедри за судовий розгляд справ, підвідомчих суду Церкви. Оскільки вся система давньоруського судочинства була спрямована на відшкодування заподіяної неправомірними діями чи іншим шляхом шкоди і визначення відповідних розмірів штрафу за ті чи інші види діянь (які, за Руською Правдою, могли становити 80 гривен – подвійна віра й головництво за боярина чи княжого мужа, а за церковними Статутами Володимира і Ярослава – сягали величезних для того часу сум до 100 гривен на користь «піскупа» – за «блуд» з черницею, із власною сестрою, свекра з невісткою тощо), очевидним, мабуть, буде припустити, що Церква діставала від цього джерела досить і досить значні кошти, чим немалою мірою теж забезпечувала собі пайове становище у давньоруському суспільстві [16, с.168-169].

У наступний історичний період, коли землі колишньої Київської Русі опинилися під владою Великого князівства Литовського, а пізніше – Польщі і Речі Посполитої, подібної тенденції вже не спостерігалося, і давньоруське церковне право все більше витіснялося правом польським і німецьким, запроваджуючи принципи і норми регулювання суспільних відносин, які ґрунтувалися на зовсім інших засадах, виникли на зовсім іншому ґрунті, й які, однак, на тривалий наступний час визначили напрямки і шляхи розвитку правового положення різних груп населення українських земель.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ключевский В.О. История сословий в России: Курс,

читаний в Московском университете в 1866 г. –Пг.: Литерат.-издат. отдел Комитета нар. просвещ., 1918. –276 с.

2. Ключевский В.О. Сочинения: В 8-ми т. –Т.2. –М.: Госполитиздат, 1957. –590 с.

3. Дегтярев А.Я. Сельское расселение феодальной Руси: сдерживающие факторы // Вестник Ленингр. ун-та. Сер.: История. –1981. –Вып.4. –№20. –С.30-35.

4. Довженко В.Й. Характерні риси феодалізму в Київській Русі // Український історичний журнал. –1970. –№12. –С.36-44.

5. Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология /АН УССР. Ин-т истории. Ин-т археологии. –К.: Наук. думка, 1992. –294 с.

6. Рапов О.М. К вопросу о земельной ренте в Древней Руси в домонгольский период // Вестник Моск. ун-та. Сер.: История. –1968. –№1. –С.52-65.

7. Кобрин В. Бояре: [Из истории русского общества X-XVII вв.] // Знание-сила. –1987. –№2. –С.98-104.

8. Флоря Б.Н. Эволюция иммунитета светских феодалов в период образования единых Польского и Русского государств // Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII-XIV вв.: Сб. статей /Под ред. Б.А. Рыбакова. –М.: Наука, 1974. –С.298-317.

9. Горский А.А. Дружина и генезис феодализма на Руси // Вопросы истории. –1984. –№9. –С.17-28.

10. Правда Русская // Памятники русского права /Под ред. Л.В. Черепнина. –Вып.1. –М.: Госюриздат, 1952. –С.12-171.

11. Завадская С.В. О значении термина «княж тиун» в XI-XIII вв. // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. –М.: Наука, 1976. –С.158-159.

12. Свердлов М.Б. Дворяне в Древней Руси // Из истории феодальной России: Статьи и очерки. –Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. –С.54-59.

13. Фроянов И.Я. Семья и вервь в Киевской Руси // Советская этнография. –1972. –№3. –С.87-95.

14. Шапов Я.Н. Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. –М.: Наука, 1976. –347 с.

15. Дворниченко А.Ю. К вопросу о «прошениках»: [Из истории формирования класса феодально-зависимого крестьянства на Руси] // Вестник Ленингр. ун-та. –Сер.: Ист., языковед., литературовед. –1979. –№14. –Вып.3. –С.109-111.

16. Устав князя Ярослава: Краткая редакция // Российское законодательство X-XX веков: В 9-ти т. –Т.1. Законодательство Древней Руси /Отв. ред. В.Л. Янин. –М.: Юрид. лит., 1984. –С.167-171.

Надійшла до редколегії 25.11.2007

СКУРАТОВИЧ И.Н. СИСТЕМА ПРАВ-ПРИВИЛЕГИИ В ФЕОДАЛЬНО РАЗДРОБЛЕННОЙ РУСИ

Рассматриваются основные факторы, способствовавшие формированию системы права-привилегии в украинских землях в период феодальной раздробленности Руси. Выявляется воздействие внутренних и внешних факторов на эти процессы.

SKURATOVICH I.N. SYSTEM OF RIGHTS-PRIVILEGE IN FEUDAL THE SHATTERED RUSSIA

The major factors promoting formation of system of the right-privilege in the Ukrainian grounds during feudal dissociation of Russia are considered. Influence of internal and external factors on these processes comes to light.